

UZBROJENIE I WYPOSAŻENIE CZŁONKÓW CHORĄGWI NADWORNEJ KRÓLÓW POLSKI W DRUGIEJ POŁOWIE XV W.

Streszczenie. Chorągiew nadworna królów Polski złożona była z dworzan konnych (*curiases*) i pokojowców (*cubicularii*), stojących na czele konnych pocztów o różnej liczebności. W materiałach archiwalnych z Archiwum Głównego Akt dawnych w Warszawie zachowały się informacje z drugiej połowy XV w. o 11 500 konnych służących w oddziale nadwornym. Autor scharakteryzował różne typy źródeł, informujące o jeźdźcach z chorągwi nadwornej, o ich wyposażeniu i koniach. Ze względu na uzbrojenie jeźdźców można podzielić na ciężkozbrojnych – w zbrojach kopijniczych, średniozbrojnych – w zbrojach strzelczych, oraz lekkozbrojnych – uzbrojonych na sposób racki lub tatarski. Autor omawia też poszczególne rodzaje uzbrojenia zaczepnego i ochronnego używanego przez jeźdźców z oddziału nadwornego. W artykule przeanalizowane zostały również informacje na temat koni, ich ras, odmian, płaci i stanu zdrowia. Jak zauważa autor, pod względem uzbrojenia wyposażenie dworzan nie odbiegało od tego, jakim posługiwali się zaciężni czy rycerze z pospolitego ruszenia. Na uwagę zasługuje fakt, że najstarsze wzmianki o broni palnej używanej przez konnych jeźdźców w Polsce dotyczą właśnie dworzan, którzy z rusznicami zostali odnotowani już w 1497 r.

Słowa kluczowe: chorągiew nadworna, dworzanie konni, jazda, XV wiek, dwór królewski, Kazimierz Jagiellończyk, Jan Olbracht

Chorągiew nadworna stanowiła odrębną pod względem organizacyjnym część wojsk królewskich, w jej skład wchodził zaś dworzanie królewscy zwani w literaturze „dworzanami konnymi” (*curienses*), a niekiedy pokojowcy królewscy (*cubicularii*). W czasie panowania władców Kazimierza Jagiellończyka oraz Jana Olbrachta wzmianki dotyczące funkcjonowania i wyposażenia chorągwi nadwornej pojawiają się najczęściej w kontekście przygotowań oraz udziału w kampaniach wojennych¹.

¹ Należy jednak pamiętać, że wielu spośród wspomnianych w pracy dworzan przebywało również u boku króla na co dzień. *Curienses* towarzyszyli władcom w ich podróżach oraz wchodził w skład orszaków królewskich, zapewniając władcy bezpieczeństwo i prestiżowy charakter jego otoczenia. Oprócz tego pełnili misje dyplomatyczne i poselskie oraz inne, niezwiązane z działalnością wojenną.

Informacje o służbie dworzan królewskich wchodzących w skład chorągwi nadwornej odnotowywane były w typowej dla nich dokumentacji, odróżniającej się od innych rozliczeń skarbowych. Zapisy dotyczące pocztów dworskich mają inny układ od wzmianek odnoszących się np. do sił zaciężnych². Podstawowym materiałem źródłowym dostarczającym najszerzych informacji zarówno o czasie służby, jak i liczebności i składach pocztów są rejestry dworzan konnych. Umieszczano w nich informację dotyczącą stawki wypłaty przypadającej na „jednego konia”, odnotowywano także typ i części składowe uzbrojenia, w jakim stawili się jeźdźcy podczas przeglądu³. Dodatkowo w czasie takiej lustracji sprawdzano, czy poczty dworzan są dostatecznie liczne i dobrze wyposażone. Dokumentowano również wszelkiego rodzaju braki, zarówno w uzbrojeniu jeźdźców, jak i stanie zdrowia wierzchowców. Większość rejestrów sporządzana była zgodnie z przyjętym schematem. Kolejnym ważnym typem źródeł dotyczących funkcjonowania chorągwi nadwornej oraz jej składu personalnego są Rachunki Królewskie⁴. W rachunkach dworu odnotowywano informacje o kwotach wynagrodzenia, a niekiedy również o nagrodach czy nadaniach dla członków dworu. Bardzo sporadycznie jednak odnotowywano informacje dotyczące uzbrojenia jeźdźców wchodzących w skład pocztów. Wartym odnotowania źródłem są także nieliczne rejestry strat, w których spisywano informacje o liczbie i rodzaju ekwipunku utraconym przez poczty poszczególnych dworzan. Jak wynika z opisów, odszkodowania przysługiwały nie tylko za wyposażenie i konie stracone podczas walki, lecz także za szkody odniesione podczas drogi czy przepraw.

² J. SENKOWSKI, *Materiały archiwalne do historii organizacji polskiej siły zbrojnej w drugiej połowie XV wieku przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1954, t. 1, s. 503–505.

³ Szczegółowe rejestry dworzan Jana Olbrachta prowadzone były od końca lat osiemdziesiątych XV w., *vide*: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, oddział 85 (dalej: ASK 85), t. 2, ASK 86, t. 2 i 3.

⁴ Pierwszymi rachunkami dworskimi uwzględniającymi wypłaty dla dworzan konnych władcy, a także innych członków chorągwi nadwornej, są wcześniejsze *Rachunki dworu Władysława Jagielly i Jadwigi*. Informacje o pocztach dworskich zawierają także *Rachunki Królewskie z lat 1471–1472 i 1476–1478*. Ważnych informacji dostarczają Rachunki Królewskie nr 16, 18, 19, 20, 21, w których odnotowani zostali członkowie dworu. Część z zapisów sięga aż do 1508 r. Znacznie obszerniejszy materiał dla zagadnienia funkcjonowania i składu chorągwi nadwornej u schyłku XV w. zawarty jest w kolejnym tomie *Rachunków Królewskich*, nr 22. Odnaleźć można w nim rozproszone zapisy dotyczące służby członków dworu z lat 1493–1497. Informacji na temat składu chorągwi nadwornej dostarczają Rachunki Królewskie nr 24, w których zawarte zostały wzmianki dotyczące służby dworzan w latach 1497–1500. Rachunki Królewskie nr 26 i 28, w swojej zasadniczej części, dotyczą lat 1499–1501.

W świetle przeprowadzonych badań w omawianym okresie (1447–1501) znanych jest 884 dworzan konnych, którzy pełnili krótszą lub dłuższą służbę w składzie chorągwi nadwornej. Łącznie odnotowanych zostało 2086 wzmianek na temat pocztów dworskich, których całkowita liczebność wynosiła ponad 11 500 jeźdźców.

Jeśli chodzi natomiast o szczegółowe ustalenia dotyczące wyposażenia wspomnianych dworzan, to na podstawie przeprowadzonej kwerendy wyłonić można grupę 2519 jeźdźców – dworzan i członków ich pocztów – wchodzących w skład 432 pocztów dworskich, w przypadku których odnotowano szczegółowe informacje pozwalające na opisanie używanego ekwipunku.

Biorąc pod uwagę całość materiału rękopiśmiennego dotyczącego chorągwi nadwornej, trzeba powiedzieć, że źródła opisujące uzbrojenie i wyposażenie jeźdźców służących w szeregach chorągwi nadwornej są nieliczne i przypadają na lata panowania króla Jana Olbrachta⁵. Najwcześniejsze z rejestrów, w których zapisane zostały informacje bardziej szczegółowe, datowane są na 1495 r., ostatnie zaś skupiają się na rozliczeniu służby w 1501 r.

Wśród odnotowanych wzmianek dotyczących uzbrojenia, jakim dysponowali dworzanie i jeźdźcy służący w ich pocztach, zdecydowanie jedną z najczęściej występujących była ta, która odnosiła się do posiadania przez jeźdźca zbroi kopijniczej (ryc. 1). Większość odnotowanych opisów zbroi posiadanej przez kopijników ogranicza się jedynie do słów „zbroja kopijnicza” lub *arma plena*⁶, a w pojedynczych przypadkach *arma hastaria*, *arma plena hastaria*⁷ lub zbroja zupełna⁸.

Tak zapisywane informacje nie pozwalają na dokładne odtworzenie tego, z jakich elementów musiało składać się uzbrojenie jeźdźca, aby mógł być uznany za pełnoprawnego kopijnika. Jan Ostroróg w swoim dziele ograniczył się jedynie do informacji mówiącej, że „kopijnik powinien mieć całą zbroję”⁹. W rejestrach

⁵ Wcześniejsze rejestry, pochodzące z okresu rządów Kazimierza Jagiellończyka i początków panowania jego syna, ograniczały się jedynie do określenia liczebności pocztów dworskich. Późniejsze zapisy dotyczą już czasu panowania króla Aleksandra, wykraczając poza zakres chronologiczny podjętego tematu. Interesujące materiały zawarte zostały w zasobach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, ASK, 85, t. 2, k. 3 i 4, a także Rachunkach Królewskich, t. 24.

⁶ ASK 85, t. 2, k. 1–8, 115–119; ASK 85, t. 3, k. 107–111, 115–120; ASK 85, t. 4, k. 2–69 i inne.

⁷ ASK 85, t. 3, k. 110v, 115.

⁸ „Sam w kopijniczey sbroy wzupelneyej”, ASK 85, t. 2, k. 1v.

⁹ J. OSTORÓG, *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, przeł. A. OBRĘBSKI, Łódź 1994, s. 41; IDEM, *Monumentum pro reipublicae ordinatione*, [w:] *Jana Ostroroga żywot I pismo o naprawie Rzeczypospolitej. Studium z literatury politycznej XV wieku*, wyd. A. PAWIŃSKI, Warszawa 1884, s. 160.

zasadniczo brakuje informacji przedstawiających stan lub wygląd posiadanych przez kopijników zbroi. Jedynie raz odnotowano, że zbroja kopijnicza była „dobra”¹⁰.

Ryc. 1. Jeźdźcy w zbrojach kopijniczych, Hans Krell, *Bitwa pod Orszą 1524–1530* – fragment (źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e0/Autor_nieznan_y_%28malarz_z_kr%C4%99gu_Lukasa_Cranacha_Starszego%29%2C_Bitwa_pod_Orsz%C4%85.jpg [dostęp: 5 X 2023])

Całościowo, na 2519 odnotowanych kombatantów, co do których wyszczególniono posiadane uzbrojenie, znamy jedynie 168 jeźdźców, w przypadku których wyraźnie zapisano informację na temat pełnienia funkcji kopijnika oraz 196 wzmianek informujących o posiadanej przez jeźdźca zbroi kopijniczej¹¹. Zgodnie z przyjętymi wyliczeniami, zakup nowej zbroi wiązał się z wydatkiem rządu 20 florenów. Za wyjątkowo dobrą zbroję kopijniczą płacono nawet ponad

¹⁰ „Arma plena bona”, ASK 85, t. 2, k. 108v.

¹¹ Zapewne jednak liczby te są zaniżone, bowiem w części pocztów można natknąć się na odnotowane konie kopijnicze, lecz brakuje przy nich informacji o jeźdźcach pełniących funkcję kopijnika ani o występowaniu zbroi kopijniczej. Wartą uwzględnienia jest również informacja o 14 utraconych podczas kampanii mołdawskiej zbrojach kopijniczych, ASK 85, t. 2, k. 134–143v.

25 florenów¹², natomiast za zbroje kopijnicze utracone przez dworzan w trakcie wyprawy mołdawskiej w 1497 r. przyznawano odszkodowania wynoszące ok. 10 florenów¹³.

Wprowadzenie do rejestrów skarbowych w drugiej połowie XV w. terminu „zbroja strzelcza” (*arma sagittaria*), określającego całość uzbrojenia ochronnego jeźdźców średniozbrojnych, spowodowane było próbą uproszczenia systemu rozliczeń skarbu królewskiego oraz systemu wypłaty odszkodowania. W takim wypadku za zakup nowej zbroi przyjąć można było kwotę zryczałtowaną, zamiast kilku kwot dotyczących poszczególnych elementów uzbrojenia¹⁴. Na obecnym etapie badań nie sposób określić, z jakich elementów dokładnie składały się zbroje, które w rejestrach opatrzone były lakonicznym zapisem „zbroja strzelcza”. Dzięki przeprowadzonym badaniom zakładać można, że jej niezbędnymi elementami były: hełm, kirys lub napierśnik, obojczyk. Wspomnieć należy również o taszkach oraz częściach chroniących ręce strzelca. Prawdopodobne jest jednak to, że za ogólnym terminem „zbroja strzelcza” mogły kryć się bardzo różne zestawy uzbrojenia ochronnego¹⁵. Wart dodania jest opis uzbrojenia strzelców i jeźdźców w uzbrojeniu strzelczym autorstwa wspomnianego już Jana Ostroroga, zgodnie z którym jeźdźcy powinni mieć: „półkopijnik przyłbice, pancerz, kaftan, obojczyk i rękawice, strzelec zaś przyłbice, pancerz, rusznicę albo kuszę z dwudziestoma strzałami, a szermierz przyłbice, tarczę i miecz” (ryc. 2)¹⁶.

W omawianych materiałach źródłowych ogółem odnotowano informacje dotyczące 1078 zbroi strzelczych. Jednocześnie rejestry wspominają o 566 jeźdźcach odgrywających w pocztach role strzelców, a ponadto o 330 kuszach. Prawdopodobne jest również to, że jeźdźcy w zbrojach strzelczych, co do których nie odnotowano funkcji „strzelca”, w swoich pocztach mogli pełnić

¹² J. SZYMCZAK, *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XII–XV w.*, Łódź 1989, s. 265; IDEM, *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998, s. 261–263.

¹³ ASK 85, t. 2, 134–145.

¹⁴ Starano się temu zapobiegać poprzez ustalenie progu minimalnego części wchodzących w skład zbroi strzelczej, która mogła być dopuszczona do rozliczenia, T. GRABARCZYK, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 87–88.

¹⁵ *Ibidem*, s. 89.

¹⁶ J. OSTORÓG, *Memoriał...*, s. 41; *vide*: „semihastarius galeam et loriam, thoraceam et torquem vulgariter oboiczik, cum chyrothecis. Saggitarius galeam, loriam et bombaram vel balistam cum vinginti sagittis. Gladiator galeam, cutum et ensem habeat”, IDEM, *Monumentum...*, s. 160.

funkcję półkopijników lub konnych szermierzy z bronią sieczną¹⁷. Pewnym uzupełnieniem jest również liczba 1623 koni strzelczych zapisanych w składach pocztów. Jeśli zaś chodzi o ceny omawianego uzbrojenia, to pewnych informacji dostarczają wypłaty odszkodowań za utraconą zbroję strzelczą, która wyceniana była na 90 gr. I tak np. w rejestrze strat podczas kampanii mołdawskiej odnotowanych zostało 79 zbroi strzelczych, utraconych przez jeźdźców dworskich¹⁸. W pierwszej połowie XVI w. koszty uzbrojenia strzelca konnego szacuje się na od ok. 90 gr za uzbrojenie zwykle do nawet ponad 300 gr za uzbrojenie dobre¹⁹.

Ryc. 2. Konni szermierze uzbrojeni w hełmy i miecze – ok. 1467 r., Hans Talhoffer, *Fechtbuch von 1467* (źródło: BSB Cod. icon. 394 a, k. 259, http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00020451/image_259 [dostęp: 5 X 2023])

Poza wymienianymi jeźdźcami w uzbrojeniu kopijniczym i strzelczym w pocztach dworzan konnych służyli niekiedy zbrojni wyekwipowani w inne typy ekwipunku. Mowa tutaj w pierwszej kolejności o jeźdźcach uzbrojonych po racku (ryc. 3). Z biegiem czasu, a także w związku ze zmianami organizacyjnymi

¹⁷ T. GRABARCYK, *Jazda...*, s. 62.

¹⁸ ASK 85, t. 2, k. 134–143v.

¹⁹ A. BOŁDYREW, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 260.

w wojsku polskim, ciężkozbrojni kopijnicy zaczęli być zastępowani przez jazdę średniozbrojną i lekką²⁰. Uzbrojenie wspomnianych jeźdźców wzorowane było na lekkiej konnicy Serbów bałkańskich – w Polsce nazywanych Racami²¹. Jako swojej głównej broni Racowie używali lekkich i poręcznych kopii, często zwieńczonych proporcami. W drugiej połowie XVI w. ceny takich kopii wynosiły od 8 do 20 gr²². W skład wyposażenia rackiego, poza kopią, wchodziły początkowo jedynie duża, asymetryczna tarcza oraz szabla²³.

Ryc. 3. Jeźdźcy uzbrojeni „po racku”, Hans Krell, *Bitwa pod Orszą 1524–1530* – fragment (źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e0/Autor_nieznanymalarch_z_kr%C4%99gu_Lukasza_Cranacha_Starszego%29%2C_Bitwa_pod_Orsz%C4%85.jpg [dostęp: 5 X 2023])

²⁰ Jak się przyjmuje, reformę armii, polegającą na przekształcaniu ciężkozbrojnej jazdy w formacje średnio i lekkozbrojne, opisuje się najczęściej terminem „reforma racka”, *vide*: M. PLEWCZYŃSKI, *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995, s. 107.

²¹ T. GRABARCZYK, „Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. GRABARCZYK, A. KOWALSKA-PIETRZAK, T. NOWAK, Warszawa 2011, s. 117; Nazwa ta zapożyczona została z Węgier, *Słownik staropolski*, red. S. URBAŃCZYK, t. 7, Wrocław 1973, s. 418.

²² A. BOŁDYREW, *Produkcja...*, s. 84; M. PLEWCZYŃSKI, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011, s. 67.

²³ Kwoty obliczone poprzez zsumowanie cen: kopii, szabli, pugił, hełmu, tarczy i pancerza, A. BOŁDYREW, *Produkcja...*, s. 260.

W rejestrach dworskich z lat 1500–1501 odnotowanych zostało 6 pocztów, w których skład wchodził jeźdźcy uzbrojeni na sposób racki²⁴. Łącznie więc w rejestrze tym uwzględnionych zostało 22 jeźdźców uzbrojonych po racku. Racami mogli być również inni jeźdźcy dworscy, opisywani zgodnie z nagłówkiem rejestru²⁵, a także inni rozpoznani jako racowie lub husarze we wcześniejszej literaturze przedmiotu²⁶. Ponadto należy zwrócić uwagę na występowanie w rejestrach dworskich pocztów, których dowódcy mogli być pochodzenia rackiego, jak: Balcer Rac²⁷, Ladisław i Mikłasz, a także Raclaw i Raiko, o których informacje zapisywano od 1498 r.²⁸ Wspomnieć należy również 6 konny poczet dworzanina Drabiny odnotowany 14 sierpnia 1498 r., w którym jeden z jeźdźców uzbrojony był w pancerz, tarczę i drzewo, czyli na sposób racki²⁹. Być może jeźdźcami rackimi było również 8 jeźdźców służących z drzewem, którzy wchodził w skład 14 konnego pocztu Zaremby, odnotowanego 24 sierpnia 1498 r.³⁰ Ponadto 4 jeźdźców wyposażonych jedynie w broń drzewcową służyło w poczcie Jerzego Mysznara³¹.

Kolejnymi z jeźdźców wchodzących w skład pocztów nadwornych byli pocztowi uzbrojeni na sposób tatarski. Przyjąć można, że ich uzbrojenie opierało się na użytkowaniu łuków, a nie kusz³². Siły tatarskie wchodziły w skład polskiej armii w czasie trwania każdego większego konfliktu w XV w., jednak dopiero w końcu stulecia zaczęły być odnotowywane w rejestrach nadwornych³³. I tak, w 1498 r. w poczcie Turka odnotowano dwóch *Tatarzynów*, jednak bez jakiegokolwiek wzmianki o uzbrojeniu³⁴. Jeźdźcy uzbrojeni *po tatarsku* zapisani zostali

²⁴ J. SENKOWSKI, *op. cit.*, s. 505.

²⁵ „Karwat habet in Raczysz duos equos in firmatio”, ASK 85, t. 3, k. 38v.

²⁶ Jeźdźcami nadwornymi rozpoznany jako husarze w 1501 r. byli: Kacper Czekiel, Wacław Lubicz, Michał i Łukasz, K. GÓRSKI, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 18.

²⁷ RK 26, k. 102; RK 28, k. 22.

²⁸ ASK 86, t. 2, k. 195v.

²⁹ „Valach vrony strelczy dobry panczez tharcza drzewcze”, ASK, 85, t. 3, k. 11, 35v.

³⁰ ASK 85, t. 3, k. 37v.

³¹ ASK 85, t. 4, k. 36.

³² T. GRABARCZYK, „Po racku...”, s. 126; D. TERESZCZUK, *Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim*, [w:] *Acta Militaria Mediaevalia I. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, Kraków–Sanok 2005, s. 135–137.

³³ T. GRABARCZYK, „Po racku...”, s. 125; J. TYSZKIEWICZ, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 110–143.

³⁴ ASK 85, t. 3, k. 36v.

również ok. 1498 r. w poczcie Waclawa Gniadego³⁵ oraz w 1499 r. w poczcie Jana Podolskiego³⁶. 14 jeźdźców tatarskich odnotowano w rejestrze dworzan z lat 1500–1501. Były to poczty Andrzeja Kościeleckiego³⁷, Krzysztofa Nachorskiego *Teszlika*³⁸, Olfera Moskwyty³⁹ i Andrzeja Moskwyty⁴⁰.

Jak już zostało wspomniane, w znakomitej liczbie wzmianek opisujących uzbrojenie ochronne przeważają zapisy dotyczące kompletnych zestawów uzbrojenia. Mimo to w przypadku części rejestrów ekwipunku jeźdźców użytkowane uzbrojenie ochronne wymieniono bardziej szczegółowo, wyliczając poszczególne jego elementy.

Jeśli chodzi o zapisy dotyczące ochrony głowy jeźdźców wchodzących w skład pocztów nadwornych, to do czynienia mamy z dwoma określeniami: „łebka” oraz *galea*. Hełmy opisywane w polskich źródłach jako *lapka* lub *lepka* współcześnie określa się terminem „salada”⁴¹. Hełmy te zostały odnotowane pięciokrotnie jako część uzbrojenia strzelców w pocztach dworskich⁴² oraz szesnastokrotnie w rejestrach strat ponoszonych przez chorągiew nadworną u schyłku XV w.⁴³ Jeżeli chodzi o ceny tej części uzbrojenia, to ich koszty wynosiły ok. 1–2 grzywien, zaś za stratę tego elementu przysługiwało odszkodowanie wynoszące 1 florena⁴⁴. Nie sposób natomiast stwierdzić, jaki konkretnie hełm krył się pod określeniem *galea*, który odnotowany został 6 razy⁴⁵. W sporadycznych przypadkach na kartach rejestrów odnotowano również brak hełmu⁴⁶.

³⁵ „Prjiprawa tatarska”, ASK 85, t. 3, k. 42v.

³⁶ ASK 85, t. 3, k. 116.

³⁷ ASK 85, t. 4, k. 2.

³⁸ ASK 85, t. 4, k. 35.

³⁹ ASK 85, t. 4, k. 38.

⁴⁰ ASK 85, t. 4, k. 39.

⁴¹ A. NOWAKOWSKI, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. NADOLSKI, Łódź 1990, s. 46; A. NOWAKOWSKI, *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998, s. 78; T. GRABARCZYK, *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera z 1498 r.*, „Archeologia Historica” 2009, t. 34, s. 445–453.

⁴² ASK 85, t. 2, k. 113v; ASK 85, t. 3, k. 19.

⁴³ ASK 85, t. 2, k. 133–133v, 142.

⁴⁴ ASK 85, t. 2, k. 145v; J. SZYMCZAK, *Produkcja...*, s. 131; T. GRABARCZYK, *Jazda...*, s. 74.

⁴⁵ ASK 85, t. 2, k. 10–11; ASK 85, t. 2, k. 11–12.

⁴⁶ „Sbroya strzelcza bez lapki i thaszek”, ASK 85, t. 2, k. 114v. W swoich badaniach T. Grabarczyk wykazał, że jeźdźcy zaciężni nieposiadający hełmów mogli stanowić nawet do 14% wszystkich jeźdźców służących w rotach konnych. Również nie wszyscy konni służący w ramach pospolitego ruszenia posiadali hełmy, a dla XVI w. ogólnie przyjęty jest wniosek, że lekka jazda bardzo często

Wśród wymienianych elementów uzbrojenia raz odnotowany został „obojczyk”⁴⁷. Zadaniem tej części zbroi była ochrona górnej części ciała – szyi i barków. W omawianym okresie występowało kilka podstawowych typów obojczyków – od krótkich do długich, osłaniających znaczną część tułowia, których można było używać bez napierśnika⁴⁸. Co niezwykle ciekawe, w materiale źródłowym dotyczącym służby rot zaciężnych obojczyki były jednym z najczęściej używanych elementów pancerza, o których informacje zapisywano⁴⁹. Być może jednak obojczyk domyślnie wchodził w skład zbroi kopijniczej czy strzelczej, więc informację o nim opuszczano. Jeśli zaś chodzi o cenę tego elementu uzbrojenia, to w 1445 r. kosztował ok. 1 florena, zaś w 1487 r. 2 floreny⁵⁰.

W przypadku części zapisów źródłowych, podających dokładniej posiadane przez strzelców elementy zbroi strzelczej, odnotowane zostały płytowe napierśniki i napleczniki chroniące tułów jeźdźca. Określeniem odnoszącym się do tego typu uzbrojenia w rejestrach jazdy dworskiej był *plach*. Opisuując napierśnik, używano najczęściej zapisu *plach przednij*, opisując zaś naplecznik, używano analogicznego zapisu *plach zadnij*. W rejestrach dotyczących jazdy nadwornej płytowe uzbrojenie korpusu zostało wymienione jedynie w końcu XV w. W latach 1495–1496 odnotowano 7 kirysów płytowych. W jednym z pocztów zapisany został ponadto strzelec w napierśniku, bez naplecznika⁵¹. Również w oddziałach dworzan konnych z 1497 r. uwzględniono 7 kompletów złożonych z napierśnika i naplecznika⁵². Kolejne 3 komplety odnotowane zostały w 1498 r.⁵³ Ten typ uzbrojenia charakteryzował się przystępną ceną, co zapewne przekładało się na jego wykorzystanie. W początkach XV w. za *plach* płacono od 7 do 12 gr⁵⁴.

walczyła bez jakiegokolwiek ochrony głowy, T. GRABARCZYK, *Jazda...*, s. 97; *vide*: J. SZYMCZAK, *Zasoby uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998, s. 291–292.

⁴⁷ „Obojczyk, przednij zadnij plach, łapka”, ASK 85, t. 2, k. 113v.

⁴⁸ A. NADOLSKI, J. TEODORCZYK, Z. ŻYGULSKI jun., *Glossarium Armorum (wydanie polskie)*, Graz 1981, s. 27.

⁴⁹ T. GRABARCZYK, *Jazda...*, s. 97.

⁵⁰ J. SZYMCZAK, *Produkcja...*, s. 119.

⁵¹ ASK 85, t. 2, k. 10–12.

⁵² Napierśniki i napleczniki odnotowano w pocztach dworzan: Heinricha Stungera, Irzyka Puchacza, Jakuba Borswicza, Mikulusza Goluba i Czabernocho, ASK 85, t. 2, k. 113–122v.

⁵³ ASK 86, t. 3, k. 19.

⁵⁴ J. SZYMCZAK, *Produkcja...*, s. 117.

Należy wspomnieć również o *pancerzu*, który odnotowany został jako uzbrojenie jeźdźca średniozbrojnego w poczcie Drabiny⁵⁵. Za tym terminem⁵⁶ kryła się najpewniej „kolczuga”, czyli rodzaj zbroi elastycznej złożony z kolczej plecionki. Dodatkowo *pancerzyk*, będący najprawdopodobniej rodzajem krótkiej kolczugi, odnotowany został w opisie uzbrojenia jeźdźca w poczcie Jakuba Borswicza⁵⁷. W okresie XV w. ceny tego elementu uzbrojenia wynosiły od 42 do 84 gr, zaś za kolczugi dobre płacono nawet powyżej 96 gr⁵⁸.

Kolejnym z elementów powiązanych z ochroną korpusu były taszki. Przymocowywane do napierśnika, stanowiły pewnego rodzaju przedłużenie zbroi i wypełnienie luki między ochroną torsu a nabiodrkiem⁵⁹. W rejestrach dotyczących oddziałów nadwornych w końcu XV w. taszki odnotowane zostały tylko raz jako element uzbrojenia jednego ze strzelców z poczty Zastrzelskiego⁶⁰. Jak się jednak przyjmuje, taszki wchodziły najprawdopodobniej w skład wyposażenia jeźdźców średniozbrojnych, których uzbrojenie opisywano jako „zbroja strzelcza”. Takie twierdzenie wydaje się zasadne również w przypadku ekwipunku pocztów nadwornych. W kilkunastu przypadkach bowiem wyraźnie odnotowano, że w uzbrojeniu jeźdźca posiadającego zbroję strzelczą lub jej pochodną brakuje taszek⁶¹. Warto również wspomnieć, że taszki zostały utracone przez strzelca z poczty Piotra Pszonki podczas wyprawy do Mołdawii w 1497 r., o czym informację uwzględniono w rejestrze strat⁶².

Sporadycznie w rejestrach pocztów nadwornych odnotowywano także elementy uzbrojenia służące do ochrony rąk. Do naręczaków składających się z 4 elementów: naramiennika, opachy, nałokcicy i zarękawia stosowano takie terminy, jak: „myszki”, „skorki” czy „zarękawia”. I tak, wśród wyposażenia jednego z jeźdźców średniozbrojnych wchodzącego w skład oddziału Irzyka Puchacza zapisano posiadane przez niego zarękawia (*zarunkawje*), stanowiące ochronę przedramienia. Ten sam jeździec zresztą posiadał w swoim ekwipunku

⁵⁵ ASK 85, t. 3, k. 11, 35v.

⁵⁶ Również na wyposażeniu rot zaciężnych pancerze odnotowywane są w tym okresie sporadycznie, T. GRABARCZYK, *Jazda...*, s. 100.

⁵⁷ ASK 85, t. 2, k. 113v.

⁵⁸ J. SZYMCZAK, *Produkcja...*, s. 110–111.

⁵⁹ J. SZYMCZAK, *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 117.

⁶⁰ ASK 85, t. 2, k. 115.

⁶¹ ASK 85, t. 2, k. 10–16v; 113–122v.

⁶² ASK 85, t. 2, k. 142v.

*plachownicy*⁶³, które w literaturze utożsamiane są najprawdopodobniej z rękawicami płytowymi⁶⁴. Ponadto w rękawice wyposażony był jeszcze Mikulasz Golub. Dworzanin ten posiadał również *rukawy*, które były najprawdopodobniej kolczymi, pancernymi rękawami⁶⁵. Pozostałe z wymienionych elementów ochrony rąk to wspomniane już „myszki”. Ten typ uzbrojenia stanowił najpewniej, podobnie jak za rękawia, ochronę przedramienia. Niewykluczone jednak, że za tym terminem kryły się całe naręczaki złożone z kilku ruchomych elementów⁶⁶. W ekwipunku strzelców konnych „myszki” zostały odnotowane trzy razy – w rejestrze za lata 1495–1496 w poczcie Stanisława Bostowskiego⁶⁷, a także jeden raz w 1497 r. w oddziale Wacława Holomicza⁶⁸. Jak zostało podsumowane w materiale dotyczącym rozliczeń z oddziałami zaciężnymi, u schyłku XV w. myszki wyceniano na ok. 20 gr⁶⁹.

Na zakończenie warto odnotować zapisaną jedynie raz informację na temat tarczy. Wzmianka ta znalazła się w opisie jednego z jeźdźców w poczcie Drabiny. Jeździec ten, oprócz tarczy, posiadał również pancerz i drzewo⁷⁰.

Rodzajem uzbrojenia zaczępnego, niekiedy wzmiankowanym w rejestrach pocztów dworskich, jest broń drzewcowa. Jedyne wzmianki dotyczące broni drzewcowej, odnotowane w odniesieniu do jeźdźców dworskich, dotyczą wspomnianych już jeźdźców średniozbrojnych. W rejestrach pocztów dworskich sporządzonych u schyłku XV w. natrafić można jedynie na 22 jeźdźców uzbrojonych na sposób racki⁷¹. I tak, w opisie 10 konnego pocztu Mikołaja Piotrowskiego, który odnotowano w 1498 r. we Lwowie, 3 jeźdźców w zbrojach strzelczych wyposażonych było w *drzewce*⁷². W rejestrze dworskim rozliczającym służbę dworzan

⁶³ „Zarunkawje kuscha lapka plehowecze”, ASK 85, t. 2, k. 113v.

⁶⁴ J. SZYM CZAK, *Rycerz w hełmie...*, s. 122; IDEM, *Produkcja...*, s. 121; A. SOKOLICKI, *Przedstawienia rękawic płytowych na Poliptyku Grudziadzkim*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archeologica” 2012, nr 29, s. 254.

⁶⁵ „Rukawy przednij zadnij plach kusha plehowecze”, ASK 85, t. 2, k. 114.

⁶⁶ J. SZYM CZAK, *Rycerz w hełmie...*, s. 119; IDEM, *Produkcja...*, s. 120; A. NOWAKOWSKI, J. SZYM CZAK, *Rodzaje uzbrojenia ochronnego w okresie monarchii stanowej w świetle źródeł pisanych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1985, R. 33, nr 1–2, s. 42.

⁶⁷ „Galea balista et myshij”, ASK 85, t. 2, k. 11.

⁶⁸ „Myehzech sbroya strzelcza bez thashek”, ASK 85, t. 2, k. 114.

⁶⁹ T. GRABARCZYK, *Jazda...*, s. 88.

⁷⁰ „Valach vrony strelczy dobry pancerz tharcza drzewce”, ASK 85, t. 3, k. 11, 35v.

⁷¹ *Vide*: Tabela 5.

⁷² „Item badavia gnyda bona in arma sagitaria, drzewce”, „item nowa badavia gnyada bona sub sagitario in arma et drzewce”, „valach plesniawyji bona sub sagitario in arma et drzewce”, ASK 85, t. 3, k. 110–111.

konnych za 1500 r. i lata wcześniejsze odnotowanych zostało 4 jeźdźców w zbrojach strzelczych, których uzbrojeniem były *drzewce*⁷³. Również w poczcie Zaremby, w 1498 r., odnotowanych zostało 8 jeźdźców „z drzewem”⁷⁴. Ponadto pełnowymiarowe kopie z całą pewnością wchodziły w skład wyposażenia ciężkozbrojnych kopijników w XV w. Były około czterometrowymi, drewnianymi, drążonymi w środku tykami, których koszty oscyływały wokół 15 gr⁷⁵. Jednak w żadnym z zapisów dotyczących ciężkozbrojnych kopijników kopie nie zostały uwzględnione. Spowodowane było to zapewne faktem, że za straconą w bitwie broń drzewcową nie przysługiwały odszkodowania⁷⁶.

Kolejnym typem uzbrojenia zaczepnego była kusza. W rejestrach broń ta zapisywana była najczęściej jako: *kusza*, *kuscha* lub *balista*⁷⁷. Jeśli chodzi zaś o ceny tego uzbrojenia, to za nową broń płacono ok. 60 gr, zaś za utraconą kuszę przyznawano 30 gr rekompensaty⁷⁸. W rejestrach dworskich nie wyróżniano zazwyczaj cech charakterystycznych, stanu ani sposobu napinania tej broni. W kilku przypadkach podkreślano jedynie, że kusza jest dobra⁷⁹ lub stara⁸⁰. Ogółem w rejestrach dotyczących pocztów nadwornych odnotowanych zostało 330 kusz. Należy się więc liczyć z faktem, że w wielu rejestrach dotyczących uzbrojenia ograniczano się jedynie do zapisu zbroi strzelczej lub strzelczego konia. Potencjalnie więc kusze – choć nie zostały odnotowane – mogły wchodzić w skład wyposażenia pewnej grupy jeźdźców w uzbrojeniu strzelczym. Kusze znalazły się również w spisie uzbrojenia utraconego podczas wyprawy do Mołdawii w 1498 r. Odnotowano w nim 86 kusz. Godny zauważenia jest fakt, że zgodnie z rejestrem jeden strzelec podczas bitwy

⁷³ ASK 85, t. 4, k. 36.

⁷⁴ ASK 85, t. 3, k. 37v.

⁷⁵ J. SZYMCZAK, *Rycerz z bronią zaczepną*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017, s. 152; IDEM, *Produkcja...*, s. 75; M. GŁOSEK, *Broń drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998, s. 43.

⁷⁶ Najprawdopodobniej kopie, stanowiąc uzbrojenie indywidualne jeźdźców, nie były uwzględniane w wydatkach centralnych. Jak jednak zauważył w swojej pracy T. Grabarczyk, możliwe jest, że w wielu przypadkach kopie używane przez ciężkozbrojną jazdę kupowane były z funduszy królewskich, T. GRABARCYK, *Jazda...*, s. 80.

⁷⁷ Jak zauważył T. Grabarczyk, w rejestrach rot zaciężnych z tego okresu kuszę zapisywano niekiedy również jako „samostrel”, T. GRABARCYK, *Jazda...*, s. 81.

⁷⁸ ASK 85, t. 2, k. 143v; T. GRABARCYK, *Jazda...*, s. 83.

⁷⁹ ASK 85, t. 2, k. 108.

⁸⁰ ASK 85, t. 3, k. 19.

utracił więcej niż jedną kuszę⁸¹. Jeźdźcy ci uczestniczyli więc najprawdopodobniej w kilku oddzielnych starciach. Jest bowiem mało prawdopodobne, aby zbrojny strzelec, ruszając do bitwy, zabierał ze sobą więcej niż jedną kuszę.

Pierwsze wzmianki na temat użytkowania broni palnej przez armię polską dotyczą, co ciekawe, jazdy dworskiej. Dwa zapisy na temat posiadania tego typu uzbrojenia przez jeźdźców w pocztach Olszańskiego⁸² i Jerzego Czartowskiego⁸³ pochodzą z 1497 r. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w rejestrze tym wymieniono 37 kusz i tylko dwie wspomniane rusznice⁸⁴. Słuszne wydają się zatem powyższe wnioski na temat marginalnego udziału broni czarnoprochowej w wyposażeniu jazdy u schyłku XV w.⁸⁵

Broń czarnoprochowa została również odnotowana pięciokrotnie w 1498 r., będąc na wyposażeniu pocztów dworskich: Stefana Koseckiego⁸⁶, Jaromirskiego⁸⁷, Rokickiego (*Ghrokythszky*)⁸⁸, Grownikara⁸⁹, a także Mikołaja Jemielnickiego⁹⁰. Ponadto jedna sztuka tej broni została odnotowana w 1500 r., ponownie w poczcie wspomnianego już Grownikara⁹¹.

We wszystkich zapisach broń palna, którą posługiwali się jeźdźcy, była opisywana jako „rusznica”. Wydaje się, że mogła być to już broń posiadająca prymitywną formę zamka lontowego, a także wyprofilowaną kolbę, ułatwiającą uchwyt i celowanie – na wzór broni używanej w tym okresie przez piechotę⁹².

⁸¹ ASK 85, t. 2, k. 141v, 142.

⁸² „Sbroja strzelcza krom thassek a rucznyca”, ASK 85, t. 2, k. 115.

⁸³ „Sbroja strzelcza rucznicza, ASK 85, t. 2, k. 115; dworzanie ten został przez T. Grabarczyka zidentyfikowany jako Czartoryski, T. GRABARCZYK, *Początki ręcznej broni palnej na wyposażeniu jazdy polskiej w końcu XV wieku*, „Mars” 2002, nr 12, s. 6.

⁸⁴ ASK 85, t. 2, k. 113–122v.

⁸⁵ K. GÓRSKI, *Historia jazdy...*, s. 16; T. GRABARCZYK, *Początki ręcznej...*, s. 6.

⁸⁶ Poczet odnotowano dwukrotnie, ASK 85, t. 3, k. 11v, 36.

⁸⁷ ASK 85, t. 3, k. 36v.

⁸⁸ W przypadku tego pocztu w rusznice uzbrojonych było dwóch jeźdźców w uzbrojeniu strzelczym, ASK 85, t. 3, k. 36v.

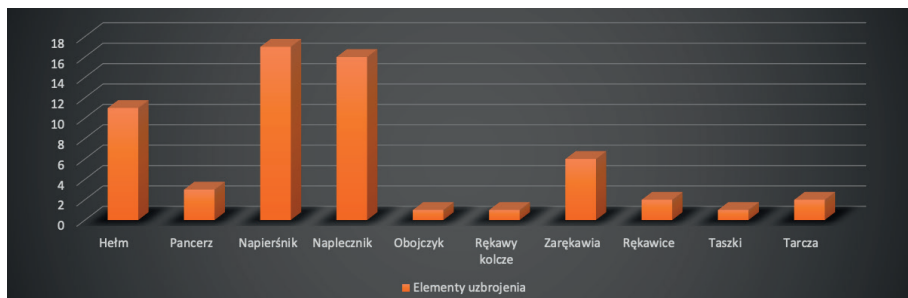
⁸⁹ ASK 85, t. 3, k. 37.

⁹⁰ ASK 85, t. 3, k. 100–110v.

⁹¹ ASK 85, t. 4, k. 8.

⁹² T. GRABARCZYK, *Początki ręcznej...*, s. 8; IDEM, *Jazda...*, s. 85; A. BOŁDYREW, *Arkebuzy w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. GRABARCZYK, A. KOWALSKA-PIETRZAK, T. NOWAK, Warszawa 2011, s. 539–550; K. GÓRSKI, *Historia artylerii*

Wart zaznaczenia jest również fakt, że najczęściej rusznicę dzierżyli sami dworzanie konni – dowódcy swoich pocztów.

Wyk. 1. Elementy uzbrojenia członków chorągwi nadwornej
Źródło: opracowanie własne

W większości zapisów służby dworzan konnych, w których ujęto informacje dotyczące ich pocztów i wyposażenia, dominują wzmianki opisujące konie. W rejestrach zwracano uwagę na maść, kondycję oraz cechy charakterystyczne wierzchowców, a także na informacje o chorobach koni czy ich pochodzeniu. Ponadto przyjąć należy, że zapewnienie koni dla siebie i członków swojego pocztu leżało w obowiązkach dworzanina konnego⁹³. Za utracone konie przysługiwała rekompensata, dlatego opisy zwierząt tworzone w bardzo szczegółowy sposób, w celu przeciwdziałania pokusie oszustwa lub podmiany koni w razie ich utraty.

W przeważającej liczbie przypadków odnotowywano dwie podstawowe grupy zwierząt: konie kopijnicze i konie strzelcze⁹⁴. I tak, w materiale źródłowym dotyczącym pocztów dworzan konnych wchodzących w skład chorągwi nadwornej odnotowano 554 konie kopijnicze oraz 1623 konie strzelcze. W przypadku 280 koni nie odnotowano kategorii, do której przynależały.

polskiej, wyd. T. KORZON, Kraków 1902, s. 49–52; M. MIELCZAREK, *Ręczna broń palna*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998, s. 63.

⁹³ Podobnie było w przypadku rot jazdy zaciężnej, gdzie towarzysz chcący wstąpić na służbę, z własnej kieszeni finansował zakup koni dla członków swojego rotu, T. GRABARCYK, *Jazda...*, s. 117.

⁹⁴ W znakomitej większości zapisów ciężkozbrojni kopijnicy dosiadali koni kopijniczych. W wielu przypadkach jednak na koniach kopijniczych odnotowywani byli pachółkowie, których zadaniem było prowadzenie zapasowego konia kopijniczego dla kopijnika. Jeżeli chodzi zaś o konie strzelcze, to dosiadający ich jeźdźcy byli najczęściej średniozbrojnymi. Niekiedy jednak od tej zasady zdarzały się wyjątki.

Jak się przyjmuje, w XV w. ceny koni kopijnicznych wahały się od 6 do 20 florenów, za konia strzelczego płacono zaś od 3 do 8 florenów⁹⁵. Natomiast na początku XVI w. ceny koni do użytku wojskowego wynosiły od 10 do 40 florenów⁹⁶. Należy odnotować także kwoty odszkodowań za utracone zwierzęta. I tak: za konie robocze przysługiwały odszkodowania rządu od 1 do 3 grzywien, za konie powszednie, ale mogące służyć w boju – od 4 do 6 grzywien, za konie rycerskie zaś liczono od 7 do 10 grzywien. Powyżej 10 grzywien płacono za konie bojowe najwyższej klasy przeznaczone dla możnowładców i dworu królewskiego⁹⁷.

Najważniejszą z cech charakterystycznych koni była ich maść. W większości zapisów dotyczących członków pocztu i ich wyposażenia to właśnie do informacji na temat ubarwienia wierzchowca przykładano największą wagę⁹⁸. Niekiedy również umieszczano dodatkowe dookreślenia wyglądu wierzchowców, opisując ich cechy charakterystyczne i znaki szczególne.

Być może dla części dworzan nie tylko wygląd poszczególnych wierzchowców był ważny, ale liczyła się także ogólna prezencja całego pocztu. Za wnioskiem takim może przemawiać przykład pocztu Andrzeja Grodzieńskiego odnotowanego w 1500 r. W jego skład wchodziło 8 koni, z czego wszystkie zwierzęta opisano jako „siwe”. Poczten ten prezentował się więc pod tym względem jednolicie. Jak się wydaje, to zamiłowanie samego dworzanina – właściciela pocztu do koni o jasnym umaszczeniu, spowodowało dobranie właśnie takich wierzchowców w jego oddziale⁹⁹.

Informacje o płci zwierząt zapisywano jedynie sporadycznie, jednak większość koni wykorzystywanych przez jeźdźców z pocztów dworskich było ogierami. Stwierdzenie takie wydaje się zasadne, ponieważ jedną z odnotowywanych

⁹⁵ J. SZYMCAK, *Produkcja...*, s. 145–146; IDEM, *Koszty ekwipunku wojennego w Polsce w XV wieku*, „Zapiski Kazimierzowskie” 2007, t. 19, s. 46; IDEM, *Rycerz i jego konie*, Warszawa 2018, s. 16.

⁹⁶ Rozpiętość cen koni bojowych potrafiła być bardzo różna. Jak zauważył A. Bołdyrew, zakres cen koni w XVI w. miał się jak 1 do 1500, A. BOŁDYREW, *Equus Polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Piotrków Trybunalski 2016, s. 78–79.

⁹⁷ K. WILIŃSKI, *Ceny koni w Polsce średniowiecznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1979, Seria I, z. 57, s. 86; IDEM, *Koszty konnej służby w Polsce średniowiecznej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1981, t. 23, s. 42–43; J. SZYMCAK, *Rycerz i jego...*, s. 61.

⁹⁸ B. DYAKOWSKA, *Koń towarzysz człowieka*, Warszawa 1911, s. 192–231; K. WOJTCZUK, „Kary”, „siwy”, „deresz”, czyli o nazwach końskiej maści we współczesnej polszczyźnie ogólnej, [w:] *Koń w języku, literaturze i kulturze*, red. D. SZYMONIK, M. JASIŃSKA, J. SIEPIETOWSKA, I. ŻUKOWSKA, Siedlce 2016, s. 28–35; M. CZAPSKI, *Historia powszechna konia*, t. 2, Poznań 1874, s. 125.

⁹⁹ ASK 85, t. 4, k. 63.

informacji był zapis o wałachach. Należy jednak zaznaczyć, że jeźdźcy wyposażeni na sposób racki i tatarski najczęściej dosiadali właśnie takich wierzchowców¹⁰⁰. Jak się wydaje, klacze użytkowane były przez jeźdźców dworskich jeszcze rzadziej niż konie „rzesane”. Informacja o samicach wchodzących w skład pocztów dworskich odnotowana została jedynie 4 razy¹⁰¹.

W opisach dotyczących koni umieszczanych w rejestrach nie odnotowywano zazwyczaj tego, do jakiej rasy zwierzę należało. Wyjątkiem są tutaj zapisywane sporadycznie konie krwi arabskiej sprowadzane najczęściej z Turcji. W materiałach źródłowych zapisywane były jako *badawia*¹⁰². Przyjąć można, że konie tureckie i konie arabskie odnotowywane w rejestrach były tą samą rasą, na co wskazują zapisy: *badawia nova turecka*¹⁰³.

Uzupełnieniem informacji o zapisach dotyczących koni wykorzystywanych w pocztach dworskich są dwie wzmianki o ladrach, czyli zbrojach końskich, które stanowiły uzbrojenie ochronne koni kopijnicznych, których dosiadali ciężkozbrojni kopijnicy¹⁰⁴.

Ze względu na to, iż za utracenie podczas służby broni zaczepnej nie przysługiwało odszkodowanie ani rekompensata, ten typ uzbrojenia nie występuje w rejestrach chorągwi nadwornej. Nie zmienia to jednak faktu, że broń ta – najczęściej miecz lub pojawiająca się w drugiej połowie XV w. szabla, stanowiła część ekwipunku jeźdźców w tym czasie. Miecze, na których szerokie wykorzystanie wskazują bogaty materiał ikonograficzny i znaleziska archeologiczne, były powszechnie wówczas używanym typem broni zaczepnej¹⁰⁵. Natomiast szable swoją popularność zaczęły zyskiwać dopiero u schyłku XV w.¹⁰⁶ Wspomnieć należy również

¹⁰⁰ ASK 85, t. 4, k. 35, 36, 46v i inne.

¹⁰¹ „Koniucha”, „konucha”, ASK 85, t. 3, k. 107, 107v, 110.

¹⁰² ASK 85, t. 4, k. 46v; ASK 85, t. 3, k. 116; ASK 85, t. 3, k. 111; RK 24, k. 38v.

¹⁰³ RK 24, k. 37v.

¹⁰⁴ „Sbroya kopynijcza, ladra”, ASK 85, t. 3, k. 22v; „sbroya kopijnijcza, ladra”, ASK 85, t. 3, k. 23.

¹⁰⁵ J. SZYMCZAK, *Produkcja...*, s. 66–69; O. ŁAWRYNOWICZ, P.A. NOWAKOWSKI, *Średniowieczne kaski jako źródło poznania uzbrojenia*, [w:] *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, red. P. KUCYPERA, P. PUDEŁO, G. ŻABIŃSKI, Toruń 2009, s. 119; A. NOWAKOWSKI, *Uzbrojenie indywidualne*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. NADOLSKI, Warszawa 1994, s. 198; J. SZYMCZAK, *Rycerz z bronią...*, s. 16–22; K. GÓRSKI, *Historia jazdy...*, s. 11; A. MICHALAK, „A grodzianie [...] wyszli naprzeciw z dobytymi mieczami”. *Więcej o występowaniu mieczy na środkowym Nadodrzu w średniowieczu*, [w:] *Archeologia Środkowego Nadodrza*, t. 5, red. W. REBELSKI, Zielona Góra 2007, s. 215–240.

¹⁰⁶ J. SZYMCZAK, *Produkcja...*, s. 73; M. GŁOSEK, *Przyczynek do początków nowożytnej szabli w Polsce*, [w:] *Arma et ollae. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, red. M. GŁOSEK, Łódź 1992, s. 64–69.

o wszelkiego rodzaju kordach i tasakach¹⁰⁷. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku wspomnianej już broni drzewcowej, którą odnotowano zaledwie 17 razy.

Wymienione materiały źródłowe, mimo że zawierają wiele przydatnych informacji, nie dają pełnego obrazu uzbrojenia pocztów dworskich oraz wyposażenia jeźdźców. Pozwalają jednak na zauważenie pewnych prawidłowości i tendencji, takich jak: liczebność i udział kopijników i strzelców w pocztach, najczęściej używane uzbrojenie czy wykorzystywane konie. Dokonana kwerenda pozwoliła jednak na wykazanie najczęściej wykorzystywanego wyposażenia. W źródłach odnotowywane są te same elementy uzbrojenia, znane z rejestrów wojsk zaciężnych czy informacji o wojskach pospolitego ruszenia.

Chorągiew nadworna była oddziałem, w którym pojawiały się jako pierwsze nowości dotyczące uzbrojenia. Tak więc najstarsze informacje o pojedynczych egzemplarzach broni palnej, takich jak odnotowane w latach 1497–1500 rusznice, pochodzą właśnie z materiałów dotyczących *curienses*. Także pierwsze wzmianki o lekkobrojnych jeźdźcach zwanych racami pochodzą ze spisów dworzan z lat 1498–1501.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Skarbu Koronnego, oddział 85, t. 2, 3, 4; oddział 86, t. 2, 3
Rachunki Królewskie nr 16, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 28

Wydawnictwa źródłowe

OSTRORÓG J., *Memoriał w sprawie uporządkowania Rzeczypospolitej*, przeł. A. OBRĘBSKI, Łódź 1994.

OSTRORÓG J., *Monumentum pro reipublicae ordinatione*, [w:] *Jana Ostroroga żywot i pismo o naprawie Rzeczypospolitej. Studium z literatury politycznej XV wieku*, wyd. A. PAWIŃSKI, Warszawa 1884.

¹⁰⁷ J. SZYMCZAK, *Rycerz z bronią...*, s. 82–88.

Opracowania

- BOŁDYREW A., *Arkebuzy w wojsku polskim w pierwszej połowie XVI w. (w świetle rejestrów popisowych piechoty zaciężnej)*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. GRABARCZYK, A. KOWALSKA-PIETRZAK, T. NOWAK, Warszawa 2011, s. 539–550.
- BOŁDYREW A., *Equus Polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Piotrków Trybunalski 2016.
- BOŁDYREW A., *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku*, Warszawa 2005.
- CZAPSKI M., *Historia powszechna konia*, t. 2, Poznań 1874.
- DYAKOWSKA B., *Koń towarzysz człowieka*, Warszawa 1911.
- GŁOSEK M., *Broni drzewcowa i obuchowa*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998.
- GŁOSEK M., *Przyczynek do początków nowożytnej szabli w Polsce*, [w:] *Arma et ollae. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej*, red. M. GŁOSEK, Łódź 1992, s. 63–69.
- GÓRSKI K., *Historia artylerii polskiej*, wyd. T. KORZON, Kraków 1902.
- GÓRSKI K., *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894.
- GRABARCZYK T., *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015.
- GRABARCZYK T., „Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w., [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. GRABARCZYK, A. KOWALSKA-PIETRZAK, T. NOWAK, Warszawa 2011, s. 117–128.
- GRABARCZYK T., *Początki ręcznej broni palnej na wyposażeniu jazdy polskiej w końcu XV wieku*, „Mars” 2002, nr 12, s. 3–10.
- GRABARCZYK T., *Uzbrojenie w konnej rocie Aleksandra Sewera z 1498 r.*, „Archeologia Historica” 2009, t. 34.
- MICHALAK A., „A grodzianie [...] wyszli naprzeciw z dobytymi mieczami”. Więcej o występowaniu mieczy na środkowym Nadodrzu w średniowieczu, [w:] *Archeologia Środkowego Nadodrza*, t. 5, red. W. REBELSKI, Zielona Góra 2007, s. 215–240.
- MIELCZAREK M., *Ręczna broń palna*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998.
- NADOLSKI A., TEODORCZYK J., ŻYGULSKI Z. jun., *Glossarium Armorum (wydanie polskie)*, Graz 1981.
- NOWAKOWSKI A., *Średniowieczne kafle jako źródło poznania uzbrojenia*, [w:] *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, red. P. KUCYPERA, P. PUDEŁO, G. ŻABIŃSKI, Toruń 2009, s. 116–140.
- NOWAKOWSKI A., *Uzbrojenie indywidualne*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. NADOLSKI, Warszawa 1994.

- NOWAKOWSKI A., *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. A. NADOLSKI, Łódź 1990.
- NOWAKOWSKI A., *Uzbrojenie ochronne*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998.
- NOWAKOWSKI A., SZYMCZAK J., *Rodzaje uzbrojenia ochronnego w okresie monarchii stanowej w świetle źródeł pisanych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1985, R. 33, nr 1–2, s. 29–48.
- PLEWCZYŃSKI M., *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce 1995.
- PLEWCZYŃSKI M., *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011.
- SENKOWSKI J., *Materiały archiwalne do historii organizacji polskiej siły zbrojnej w drugiej połowie XV wieku przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1954, t. 1, s. 497–521.
- Słownik staropolski*, red. S. URBAŃCZYK, t. 7, Wrocław 1973.
- SOKOLICKI A., *Przedstawienia rękawic płytowych na Poliptyku Grudziądzkim*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archeologica” 2012, nr 29, s. 251–260.
- SZYMCZAK J., *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998.
- SZYMCZAK J., *Koszty ekwipunku wojennego w Polsce w XV wieku*, „Zapiski Kazimierzowskie” 2007, t. 19, s. 45–57.
- SZYMCZAK J., *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XII–XV w.*, Łódź 1989.
- SZYMCZAK J., *Rycerz i jego konie*, Warszawa 2018.
- SZYMCZAK J., *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016.
- SZYMCZAK J., *Rycerz z bronią zaczepną*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017.
- SZYMCZAK J., *Zasoby uzbrojenia*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 1998.
- TERESZCZUK D., *Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim*, [w:] *Acta Militaria Mediaevalia I. Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, Kraków–Sanok 2005, s. 135–137.
- TYSZKIEWICZ J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- WILIŃSKI K., *Ceny koni w Polsce średniowiecznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1979, Seria I, z. 57, s. 78–92.
- WILIŃSKI K., *Koszty konnej służby w Polsce średniowiecznej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1981, t. 23, s. 41–48.

WOJTCZUK K., „Kary”, „siwy”, „deresz”, czyli o nazwach końskiej maści we współczesnej polszczyźnie ogólnej, [w:] *Koń w języku, literaturze i kulturze*, red. D. SZYMONIK, M. JASIŃSKA, J. SIEPIETOWSKA, I. ŻUKOWSKA, Siedlce 2016, s. 27–39.

Jędrzej Tomasz Kałużny

THE ARMAMENT AND EQUIPMENT OF THE MEMBERS OF THE COURT BANNER OF THE KINGS OF POLAND IN THE SECOND HALF OF THE 15TH CENTURY

Summary. The court banner of the Polish kings was composed of mounted knights (*curieses*) and maids (*cubicularii*), at the head of mounted troops of various sizes. Archival materials from the Central Archives of Historical Records in Warsaw contain information from the second half of the 15th century about 11 500 cavalymen serving in the court unit. The author characterized various types of sources informing about the court banner – riders, equipment and horses. Due to the armament, the riders can be divided into heavily armed – in lance armor (zbroja kopijnicza), medium-armed – in shooter's armor (zbroja strzelcza), and lightly armed – armed in the Rascian (in Old Polish equivalent Serb) or Tatar style. The author also discusses individual types of offensive and protective weapons used by horsemen from the court unit. The article also analyzed information about horses, their breeds, varieties, wages and health. As the author notes, in terms of weapons, the equipment of courtiers did not differ from that used by mercenaries or common knights. It is worth noting that the oldest mentions of firearms used by horse riders in Poland concern courtiers who were carrying rifles as early as 1497.

Keywords: court banner, mounted courtiers, cavalry, 15th century, royal court, Casimir IV Jagiellon, John I Albert